УДК 398

Н.Ә. Хөббитдинова,
Г.В. Юлдыбаева,
Л.Х. Мөхәммәтҗанова,
Ә.Г. Салихов

МӘДӘНИЯТЛӘР КИСЕШКӘН НОКТА: КУРГАН ӨЛКӘСЕНДӘ ТӨРКИ ЦИВИЛИЗАЦИЯ

(фольклор экспедициясе һәм архив материаллары нигезендә)

В статье рассматриваются фольклорные материалы, собранные в разные годы во время экспедиций в Зауралье. Исследуя локальные этнокультурные явления, авторы выявляют единое культурное целое, взятое в общетюркском культурном контексте. Найденные в разные годы во время экспедиций образцы народного творчества – определенная части общетюркских фольклорных традиций, отражающая результаты взаимосвязей соседних родственных народов и культур. Словесные памятники, записанные из уст татароязычных и башкироязычных информантов Зауралья – это не только национальный фольклор, они служат ценными источниками для углубленного изучения проблемы истории тюрков в сравнительном аспекте и в контексте Евразийской цивилизации.

Ключевые слова: Курганская область, фольклор, экспедиция, татары, башкиры, фонд, архив, материалы, культура.

Курган өлкәсе бик борынгы дәверләрдән үк төрки кабиләләр яшәгән төбәк буларак мәгълүм. Төрки каганлыклар чорыннан алып, бүгенге көнгәчә бу төбәк – элгәрләребезнең чынчынлап тарихи ватаны. Биредә борын-борыннан яшәгән җирле төркиләр, соңгырак чорларда Идел һәм Урал буеннан килеп утырган татарлар һәм башкорт кабиләләре, эреле-ваклы авыллар булып, хәзерге көндә дә исәнимин тереклек итәләр. Халык санын исәпкә алуның 2010 елгы мәгълүматлары буенча, Курган өлкәсендә татарларның саны, руслардан кала, икенче, башкортларныкы исә өченче урынны алып тора. Ике тугандаш халыкның гаять үзенчәлекле катламнарын тәшкил итә торган бу кавем, башкалар белән беррәттән, Курган өлкәсенең социальикътисади һәм мәдәни үсешенә үз өлешен кертеп яши.

Электән үк биредә яшәгән татар-башкортларны төрки тамыр, дин берлеге, тел, гореф-гадәтләр якынлыгы берләштергән. Болар гомер-гомергә үзара кыз алып, кыз бирешкәннәр. Курган өлкәсендә яшәүче татарлар йөзендә башкорт чалымнары, телләрендә башкорт теле үзенчәлекләре чагылу һәм, киресенчә, татарлык өстенлек алган башкортлар – бу Урал артында гасырлар буена формалашкан, ике кардәш халыкны этник җәһәттән баета торган табигый күренеш.

Курган өлкәсендә яшәүче төркиләр фольклоры бик бай. Бүгенге көндә регионара һәм мәдәни бәйләнешләр үзара нык керешкән күрше һәм тугандаш ике халыкның – татарлар һәм башкортларның – фольклор мирасын янәшә куеп барлау әлеге халыкларның үзара аңлашу-аралашу чарасы буларак актуаль. Уртак тарихи-мәдәни тамырлар, бердәй менталитет, дөньяга карашларның бертөрлелеге шартларында бер үк регионда көн күрүче ике милләткә хас рухи мираска күзәтү ясауның татар-башкорт фәнни-гамәли һәм мәдәни коммуникацияләр өлкәсендә, шулай ук регионара контактларны ныгыту җәһәтеннән гаять мөһим булуы аңлашыла.

Фольклор традицияләренең бүгенге торышын ачыклауның төп формасы – традицион культураны өйрәнүчеләр тарафыннан теге я бу төбәккә фәнни экспедицияләр уздыру, алып кайтылган материалларны архивларга урнаштыру һәм булганнарын барлау-өйрәнү. Татарстан Фәннәр академиясенең татар телен, аның этник традицияләрен, әдәбиятын, халык авыз иҗатын, кульъязма мирасын, халык музыкасын, эпитафикасын өйрәнә торган фәнни-тикшеренү үзәге саналган Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында бу эш киң колач белән бара. Россиянең татарлар яши торган төрле төбәкләренә элек-электән фольклор экспедицияләре үткәрелгән булса, хәзер төбәктәге халык авыз иҗатын өйрәнү комплекслы экспедицияләр составында башкарыла. Институт экспедицияләр вакытында тупланган материаллардан «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә аерым төбәкләргә багышланган «Милли-мәдәни мирасыбыз» исемле басмалар әзерләп нәшер итә. 2010 елдан алып бүгенге көнгә кадәр әлеге юнәлештә 16 китап дөнья күреп өлгерде инде. Серия теге я бу төбәккә хас булган фольклор әсәрләренең, археография, диалектология материалларының документаль чагылышын тәэмин итә. Түбән Новгород өлкәсе, Марий Эл Республикасының Бәрәңге районы, Удмуртия Республикасы, Омск, Самара, Әстерхан, Оренбург, Томск өлкәләре, Пермь крае, Татарстан Республикасындагы районнарга уздырылган шундый экспедицияләрнең төп нәтиҗәләре буенча чыгарылган китаплар барысы да татар традицион культурасын һәм халыкның мәдәни тормышына тирә-күршеләр йогынтысын тирәнрәк күзалларга ярдәм итә. Ә Курган өлкәсендә яшәүче татарлар һәм күрше халыклар мәдәниятен барлауга багышланган шундый экспедиция Институт тарафыннан 2010 елда үткәрелде (җитәкчесе – Институтның диалектология һәм лексикология бүлеге баш фәнни хезмәткәре, филология фәннәре докторы Дария Рамазанова). Аерым төбәкләргә мөнәсәбәтле һәм гомумән халкыбыз мәдәнияте проблемалары Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында әнә шулай Евразия цивилизациясе контактларын ачыклау аша карала.

Башкорт галимнәре тарафыннан да төрле төбәкләргә ар-

хеографик, фольклор экспедицияләре даими үткәрелә, экспедиция нәтиҗәләре булып яңа басмалар дөнья күрә, халык иҗатын барлау җәһәтеннән мәдәниятара, регионара бәйләнешләр контекстында фәнни тикшеренүләр алып барыла. Россия Фәннәр академиясенең Уфа федераль тикшеренү үзәге федераль дәүләт бюджет гыйльми учреждениесе Почет билгесе орденлы Тарих, тел һәм әдәбият институты фольклорчылары цифрлы технологияләр ярдәмендә 60–90 нчы елларда тупланган фольклор экспедициясе материалларын аудиодискларга урнаштыруга ирештеләр, бу эш соңгы еллар экспедиция материалларына мөнәсәбәттә дә алып барыла. Мондый эшчәнлекнең нәтиҗәсе мәдәният, уку-укыту, мәгариф һ.б. өлкәләрдә аутентик фольклорга мөрәҗәгать итү мөмкинлеген киңәйтә. Шул исәптән Курган өлкәсенә 1930 еллардан бирле уздырыла килгән фольклор экспедицияләре материаллары да яңа яңгыраш ала.

Курган өлкәсендә тупланган фольклор материаллары мәсьәләсенә якынрак килсәк, узган гасырның җитмешенче елларында Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре бу якларда фольклор экспедициясендә булып, бик күп материал табып алып кайттылар. Төгәлрәк әйтсәк, 1978 елның июлендә Котдус Хөснуллин (җитәкче), Рәшит Ягъфәров, Асия Садыйкова, Кәмәрия Ямалетдиновалардан торган төркем, 1979 елның июнендә Илбарис Надиров (җитәкче), Ленар Җамалетдинов, Асия Садыйкова, Сәлим Гыйләҗетдинов, Хуҗиәхмәт Мәхмүтов, Рәшит Ягъфәровтан торган алты кешелек төркем Урал арты татарлары фольклорын туплау максаты белән бу якларга фольклор экспедициясенә чыккан. Галимнәр татар авылларында йөреп, халык белән әңгәмә корганнар. Шулай ук Казан (Идел буе) федераль университеты профессоры Фәрит Йосыпов төрле елларда әлеге төбәккә оештырылган фәнни экспедицияләрдә катнаша килә. Биредә шактый берәмлектә халык җырлары, бәетләр, табышмаклар, риваять, мифологик хикәятләр, дастан вариантлары, әкиятләр җыелганлыгы турында мәгълүматлар бар. 2010 елда Курган өлкәсенә татар галимнәре тарафыннан комплекслы экспедиция уздырылды, ягъни эш бу юлы берничә юнәлештә алып барылды, шул исәптән халык авыз иҗаты да исәпкә алынды. Беренчел эшкәртелгән материаллар үзләре бүгенге көндә, башка кулъязмалар белән бергә, Казан фәнни үзәкләре архивларында, шул исәптән Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә [Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать нститутының Язма һәм музыкаль мирас үзәге] яхшы хәлдә саклана.

Башкортстан фольклорчыларының Курган өлкәсенә тәүге экспедицияне 1930 елда ук уздырулары мәгълүм. Җыелган

материаллар З. Шәкиров тарафынан Тарих, тел һәм әдәбият институты архивына тапшырылган. 1959 елда исә фольклор экспедициясе өлкәнең Әлмән, Сафакүл районнарына Кирәй Мәргән җитәкчелегендә (экспедиция әгъзалары – С.А. Галин, Н.Д. Шоңкаров) башкарылган. 1970 елда С.А. Галин, Ф.А. Нәдершина әйтелгән өлкәнең Әлмән районын өйрәнсә, 2010 елда исә Г.Р. Хөсәенова җитәкчелегендәге төркем (экспедиция әгъзалары – Г.В. Юлдыбаева, Ф.Ф. Гайсина) Сафакүл, Әлмән районнарында эшли. Ә 2018 елда бу өлкәдә Н. Хөббетдинова, Г. Юлдыбаева, Ә. Салиховлардан торган төркем экспедициядә булып, яңа материаллар туплап кайтты.

Бу як кешеләре үзләре дә фольклорны теркәп һәм теркәтеп калдыруга зур өлеш керткәннәр. XX йөздән башлап татарларда яисә башкортларда халык иҗатының кайсы гына жанры буенча нинди генә җыентык чыкса да, аларда Урал артында гомер итүче халык вәкилләреннән язып алынган яисә аларда саклана торган язмалардан күчерелгән фольклор әсәрләрен очратырга мөмкин.

Татар һәм башкорт фольклорчылары XX йөзнең 30 нчы елларыннан бүгенге көннәргәчә туплап алып кайтып, басылып чыккан яисә архивларга урнаштырылып, фәнни әйләнешкә кертелгән материаллардан күренеүенчә, Курган өлкәсендә үзләренең борынгыдан килгән гореф-гадәтләрен, йолаларын саклаган, үткәненә битараф булмаган җырлы-моңлы халык яши. Әйтик, әле алтмышынчы-җитмешенче еллар экспедияләрен барлаганда бу төбәктә төрле вариантта мәхәббәт дастаннары, бәетләр, озын һәм кыска көйгә лирик җырлар, мәкальләр, табышмаклар язып алынуы билгеле. Бу җәһәттән татар фольклорчылары бу яклардан табып алып кайтып, архивка тапшырган мәхәббәт дастаннары фольклор экспедицияләренең аерым бер саллы блогын тәшкил итә, шуңа бу истәлекләргә җентеклерәк тукталуны кирәк саныйбыз.

Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә «Кузы Көрпәч белән Баянсылу»ның Рәшит Ягъфәров тарафыннан магнитофонга язып алынган язмасы [Кузы Көрпәч..., 1979] һәм аның күчермәсе [Кузы Көрпәч..., сак. бер. 19], Асия Садыйкова язып алган «Кузы Күрпәс белән Майсылу» варианты [Кузы Көрпәс..., сак. бер. 33] саклана. Шушы ук Үзәктә дастанның 1966 елда «Кузы-Көрпәс һәм Маян Сылу» исеме белән Фәрит Йосыпов язып алган варианты да бар [Кузы-Көрпәс..., сак. бер. 7–15].

Киң таралган «Йосыф кыйссасы» әсәренең кырыктан артык варианты арасында икесе XX йөзнең 70 нче еллар азагында татар фольклорчылары тарафыннан Курган, Чиләбе өлкәләре информантларыннан язып алынган. Алардан Сабира Гайнетдиновадан (1907 елгы) Рәшит Ягъфәров язып алган вариант [Йосыф – Зөләйха] һәм Фаизә

Гобәйдуллинадан (1877 елгы) «Йосыф» дигән исем белән Асия Садыйкова язып алган текст [Йосыф] икесе дә – дастанның шактый төзек вариантлары.

Исеме мәгълүм тагын бер эпик әсәрнең – «Сәйфелмөлек»нең билгеле вариантларыннан берсен Институт тарафыннан оештырылган фольклор экспедициясендә 1979 елда Фаизә Зәбир кызы Гобәйдуллинадан (1877 елгы) Асия Садыйкова язып алган [Сәйфелмөлек]. Күләмле эпик әсәрнең әлеге вариантын алга таба әле моңа кадәр билгеләре белән чагыштырып өйрәнү перспективасы зур.

Болардан тыш, Урал арты – күп кенә төрки халыклар бик яратып иҗат иткән, бүгенге көндә үзбәк, уйгыр (4), азәрбайҗан (ике дистәдән артык), берничә төрек, казакъ, төрекмән версияләре, башкорт телендәге текстлар, татар вариантлары (дистәдән артык), Таһир белән Зөһрә турындагы популяр сюжетка корылган дастан вариантлары табылган өлкә. Курган өлкәсе татарларының да аңа бик борынгыдан ук битараф булмавы күп нәрсә хакында сөйли. Бу төбәктә 1966 елда Сабира Шәфикъ кызы Гайнетдиновадан (1907 елгы) Ф. Йосыпов [Таһир – Зөһрә], 1978 елда Сабира Гайнетдиновадан (1907) Рәшит Ягъфәров әлеге дастанның фабула характерындагы берәр вариантын язып алганнар [Таһир белән Зөһрә]. Моннан тыш, Институт архивында Фаизә Гобәйдуллинадан Асия Садыйкова язып алган вариант та саклана [Таһир белән Зөһрә, кассета № 1].

Фольклорчы Р. Ягъфәров 1978 елда хәзерге Курган өлкәсенә керә торган Сафакүл районында Нәгыймә Мөстәкыймовадан (1906 елгы) «Бүз егет»нең бер вариантын магнитофон тасмасына язып алган [Бүз егет, кассета № 2], аның язмача күчермәсен дә эшләгән [Бүз егет, сак. бер. 19–22].

Башкорт фольклорчылары туплаган материаллар арасында да эпик әсәрләр шактый, мәсәлән, 1970 елгы кыр тикшеренүчеләре «Йосыф менән Зөләйха», «Таһир менән Зөһрә», «Ләйлә менән Мәҗнүн», «Кузы Көрпәч менән Маянһылыу», «Бүз егет», «Таргын менән Кужак» һ.б. дастан вариантларына юлыгып, аларны яздырып алып кайтуга ирештеләр. Моннан тыш, Тарих, тел һәм әдәбият институты галимнәре Курган өлкәсенә уздырылган фольклор экспедицияләреннән шактый әһәмиятле кыйссалар, әкият, халык җырлары, мәкаль-әйтемнәр, туй йолалары, халык медицинасы, ышанулар, ырым-юраулар, төрле истәлек-тарихларга юлыгып торалар, әлеге жанр әсәрләрен халык сөйләменнән күпләп яздырып алып кайтуга ирешәләр.

2018 елның җәендә Курган өлкәсендә яшәүче төркиләрне, аерым алганда татар һәм башкорт авылларын барлап уздырылган экспедициянең максатын хәзерге буын кешеләрендә халык иҗатының ни рәвешле саклануын, аның яшәешен билгеләү, аларны үткән гасыр язмалары белән чагыштырып өйрәнү, башкорт һәм татар традицион фольклорын үзара мәдәни диалогта күзаллау тәшкил итте. Экспедициядә

катнашучылар Сафакүл районының Субботино, Мыррабай, Аккүл, Калмык-Әбдрәш, Абултай авылларында, Әлмән районының Тәңрекол, Шәрип, Падияс, Зәйнәкәй авылларында эш алып бардылар.

Экспедициядә башкорт галимнәре ясаган иң аянычлы нәтиҗә – Курган өлкәсендә күп кенә башкорт авылларының юкка чыгуы һәм әле исән дигәннәренең дә әкренләп бетә баруы. Элекке башкорт авыллары урынында бу урында авыл булганлыгы хакында мәгълүмат язылган ташлар гына тора. Бу, әлбәттә, кызганыч күренеш. Шунысы күңелдә өмет уята: бередә әле дә тереклек итүче башкорт телле халыкның күңел дәфтәрендә сакланып калган рухи хәзинәләр саегып беткән дия алмыйбыз. Иң күп җыелган жанр төре дип җырлар, такмаклар, туй йолалары, чеңләүләр, им-том, тыюлар, ышануларны санарга мөмкин. Әлбәттә, өлкән буын фольклорчылары язып алган мәгълүматлар белән чагыштырганда, халык иҗатының безнең гасыр башына килеп җиткән өлгеләре күпкә кайтыш. Күп жанрларның инде югалганлыгы күңелне борчый. Мәсәлән, ялан-катай башкортларында борынгы легенда, риваять сөйләрлек башкорт телле информантлар очрамый диярлек. Информант, иң күп дигәндә, җир-су атамаларының, авылларның исемнәрен әйтә, ә алар белән бәйле риваятьләрне инде хәтерләми. Алай да Зөһрә кыз турындагы легенданы искә алучылар бар. Халык иҗатының афористик төрләреннән табышмак, мәкаль, әйтемнәрне халык бик сирәк куллана. Бу – телнең ярлылана баруына бер ишарә. Башкортлар арасында күләмле эпик әсәрләрнең сакланышына килсәк, бүгенге көндә халык телендә бу жанрның кайбер сюжетлары гына яшәгәнлеге ачыкланды. Мәсәлән, 1959 елда Кирәй Мәргән тарафыннан Сафакүл районы Әптерәш авылында Әфләтунова Бәдернисадан язып алынган «Кузыйкүрпәс менән Маянһылыу» эпосын алыйк. Сафакүл районы Субботино авылында яшәүче информант – 1959 елгы Ратауллина Рәфүрә Әхмәдулла кызы (11 сыйныф белемле, 3 бала әнисе, мәдәният бүлегендә эшли) 2010 елда бу әсәрнең «аны элек олылар кичләрен җыелып утырганда сөйли торганнар иде», дисә дә, үзе эпосның кыскача эчтәлеген генә сөйләде. Шушы хәлдә булса да, мондый эпик истәлекнең халык телендә яшәве бик куанычлы күренеш. Моннан тыш, әле «Таһир менән Зөһрә»не дә белүче, дастаннан эпик җыр өзеген искә төшерүче, әсәрнең эчтәлеген сөйләп бирүче информантлар да очрый. Кайберләре, сөйли башлап та, «шуннан артыгы хәтеремдә калмаган», дип, сүзен тәмамлый. Сафакүл районы Ялан авылыннан Кадирова Бәдийән Сәйфелмөлөк кызы (1936 елгы) «Таһир менән Зөһрә»нең кыскача эчтәлеген сөйләп, кайбер урыннарын көйләп тә ишеттерде (2 сыйныф белемле, 7 бала әнисе, сыер савучы булып эшләгән).

Кызганычка каршы, элек язып алынган «Бүз егет», «Таргын менән Кужак» кебек эпик

әсәрләрне исенә төшерүче өлкән буын вәкилләре инде бу гасырга калмаган.

Монда шунысын искәртү мөһим: Курган өлкәсендә башкорт телле информанттан язып алынган фольклор ядкәренең, кагыйдә буларак, татар варианты да мәгълүм. Бер үк сюжетка корылган эпик әсәрне татарлар да, башкортлар да белә. Бу – телләрнең үтә якынлыгы, мәдәниятләр охшашлыгыннан килә торган нәтиҗә.

Курган өлкәсе башкорт халкы телендә «Һак менән Һук» (кайбер информант бәетне «Сак-Сук» тип тә исемли, бу – татарлар белән башкортларның тирән бәйләнештә яшәп, телләрнең фонетик үзенчәлекләре ике тел өчен дә уртакка әверелүеннән килә булса кирәк) бәете яшәвен дәвам итә. Олы буын информантлар аны зур канәгатьлек белән кинәнеп көйләп башкаралар. Бу якларда бәетнең башкорт телле ике варианты кәгазьгә теркәлде. Мәсәлән, Сафакүл районы Субботина авылында Зарипов Хади Шәрит улыннан (1930 елгы, 3 сыйныф белемле, 3 бала атасы, тракторчы булып эшләгән) язып алынган вариант:

Елама, әнкәй, нигә елайсың,
Үдең каргагач, үдең чыдайсың.
Калган киемне алып куярсың,
Исеңә төшкәч, алып иснәрсең.
Ишек алдында кошлар сайрыйдыр,
Балам кайда? – дип, әткәй сорайдыр.
Безне сорагач, әнкәй елады,
Каргадым, дигәч, әткәй егылды.
Ни өчен? – диеп, әткәй сорады,
Ходай кушкандыр, дип, әнкәй
уйлады.
Урман эчендә аю үкерә,
Ник каргадым? – дип, әнкәй үкенә.
Ризык ташыйлар кошлар басудан,
Әнкәй каргады, безне ачудан.
Каргап җибәрде, эшен бетерде,
Безләр кош булгач, үде үкенде.
Без киттек, әнкәй, бәхил булыгыз,
Намаз артыннан дога кылыгыз.
Балам, балам, дип, әнкәй елайдыр,
Ник каргадың, дип, әткәй әрләйдер.
Иртәдән очтык, кундык агачка,
Ниләр килмәде безнең бу башка.
Агачка кунгач, ярылды канат,
Әткәй, әнкәйләр калдылар карап.
Алты яшьләрдә уйнап йөрдек без,
Җиде яшьләрдә Сак-Сук булдык без.
Су буйларында уйнап йөрдек без,
Сак-Сук булгач та дөнья гиздек без.
Аклы күлмәкне туя кимәдем,
Газиз әнкәмне туя күрмәдем.
Кичләр дә була, иртә дә була,
Газиз әнкәем, ни эшләдең, бичара.
Самавыр куйды, чәйләр эчерде,
Эчеп бетергәч, каргап очырды.

Башкорт фольклорчылары соңгы еллар экспедицияләрендә борынгы җырларга мөнәсәбәтле кызыклы мәгълүматларга тап булдылар. Информант җырны башкарып кына калмый, ә аның тарихын да сөйләп бирә. Мәсәлән, «Ашказар» җырының тарихы болай: Миәс аръягыннан бер сунарчы егет кәләш алып кайткан. Бердәнбер көнне ул, яшь кәләшен өйдә калдырып, ак бурзаен ияртеп, Ашказар күленә чәшкегә сунарга киткән. Көз көне булган бу хәл. Егет күлнең тобасына (туңмый калган урын) эләгеп, батып үлгән. Өйгә ак бурзае үзе генә кайтып килгән. Кайгысыннан яшь кәләш ни эшләргә дә белмәгән. Йөрәк әрнүенә түзә алмаенча, туганнарыннан егетенә

җыр багышларга рөхсәт сораган. «Ашказар» җыры – яшь киленнең җыры ул:

Яныкаем китте, әй, сунарга,
Әй-й-й-й, Ашказаркай күлгә лә чәшкегә.
Чәшкеләргә китеп вафат булды,
Әй-й-й-й, башкынаем калды ла яшь кенә.
Ашказаркай күлнең, әй, тобаһы,
Әй-й-й-й, аяз гына ла көндә туңсачы.
Бу хәсрәткәйләрне лә, әй, күргәнче,
Әй-й-й-й, бергә генә төшеп мин үлсәмче.
Ашказаркай күлнең әй тобаһы,
Әй-й-й-й, Акбурзае килә лә, үзе юк.
Койрыкларын болгай, башын чайкай,
Әй-й-й-й, сөйләп кенә бирергә теле юк.
Иртәнчәккәй торып, чәйләр куйдым,
Әй-й-й-й, самавырым кайнай бит ел белән.
Самавырым кайнап чәйләр салсам,
Әй-й-й-й, аны эчәрмен лә кем белән.

Җырны көй белән ишеттерүче һәм тарихын сөйләп бирүче – Сафакүл районы Ялан авылында яшәүче Бәдийән Сәйфелмөлөк кызы Кадирова (1936 елгы).

Бүгенге көндә мәдәни өлкәдәге уртак байлыклардан аерылган хәлдә яши торган бер генә халык та юктыр мөгаен. Бу мәсьәләдә татарлар һәм башкортлар гына чыгарылма була алмый, шуңа да бу ике тугандаш халыкның традицион мәдәниятен үзара бик нык керешкәнләгән танып, аларны ныклы бергәлектә генә карарга мөмкин. Россиянең Курган өлкәсендә яшәүче татарлар да, башкортлар да – бер-берсенә бик нык йогынты ясап яшәүче тугандаш ике милләт. Милли мәдәният, рухият, тел, гореф-гадәт, тарихи тамырлар – болар барысы да татарлар һәм башкортлар өчен уртак. Татарда булган фольклор жанры үрнәгенең гадәттә башкорт версиясе булмый калмый, бу – гаять табигый хәл. Хәлбуки, бу күренеш һәр халыкның рухи мирасын фәкать баета гына. Шуңа да безнең уртак сюжетлы дастан вариантларыбыз бик күп, бер үк бәетне татарлар үзләренчә, башкортлар яңа милли төсмерләргә баетып сөйли, бер үк җырлар җырлана, мәкаль-әйтемнәребез дә уртак һ.б. Фольклор жанры әсәрләренең татарлар өчен дә, башкортлар өчен дә үз милли версия-вариантлары булу – һич бәла түгел, бәла – боларның онытыла баруы. Фольклорчының бурычы – булганны бөртекләп җыеп, саклап калу, өйрәнеп, киләчәк буынга ирештерү.

Югарыда телгә алынган, татар һәм башкорт фольклорчылары тарафыннан төрле елларда экспедиция вакытында туплап алып кайтылган материаллар – барысы да фәнни оешмаларның архив фондларына тапшырылганнар. Ул төбәкләрдәге информантлардан язып алынган фольклор материалларының бер өлеше китап булып басылып чыккан, әлегәчә язып алып кайтылган килеш беренчел кульъязма хәлендә саклана торган истәлекләр дә бар. Курган өлкәсендә һәм аңа якын территориядә яшәүче яисә яшәгән милләттәшләребез иҗаты – гомумкешелек кыйммәтләрен алга сөргән идеяләр белән сугарылган милли фольклор ядкәрләре. Шушындый истәлекләрнең Урал

арты информантлары авызыннан язып алынган булуы, һичшиксез, әлеге төбәк белән бәйле төркиләрнең уртак тамыры тирән, мәдәниятенең бердәй булуы хакында сөйли.

Әдәбият

Бүз егет // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, 1979, кассета № 2.

Бүз егет // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 90, папка № 2, сак. бер. 19–22.

Йосыф – Зөләйха // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, 1979, кассета № 2.

Йосыф // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 91, папка 1, сак. бер. 21 а.

Кузы Көрпәч белән Баянсылу // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, 1979, кассета № 1.

Кузы Көрпәч белән Баянсылу // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 90, папка 2, сак. бер. 19.

Кузы Күрпәс белән Майсылу // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 91, папка 1, сак. бер. 33.

Кузы-Көрпәс һәм Маян Сылу // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, колл. 99, сак. бер. 7–15.

Сәйфелмөлек // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 91, папка 1, сак. бер. 21.

Таһир белән Зөһрә // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 91, папка 1, сак. бер. 1–12, 13, 14, 15, 16–18, 18–21, 30–35, 36–37, 38; папка 2, сак. бер. 19–65; колл. 90, папка 1, сак. бер. 1–2, 19–65; колл. 99, сак. бер. 7–15 һ.б.

Таһир – Зөһрә // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, колл. 99, сак. бер. 7–15.

Таһир белән Зөһрә // Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 91, папка 1, сак. бер. 21.

Таһир белән Зөһрә // Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге, фольклор фонды, колл. 93, папка 1, сак. бер. 21, кассета № 1.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ и Республики Башкортостан в рамках научного проекта № 18-412-020006 р_а «Межрегиональные контакты и диалог культур в материалах фольклорно-археографических экспедиций в регионах РФ»

Тикшеренү Россия фундаменталь тикшеренүләр фондының һәм Башкортстан Республикасының финанс ярдәме белән «РФ регионнарына уздырылган фольклор-археографик экспедицияләр материалларында регионара контактлар һәм мәдәниятләр диалогы» дигән 18-412-020006 р_а номерлы фәнни проект кысаларында тормышка ашырылды

Хөббитдинова Нәркәс Әхмәт кызы,
филология фәннәре докторы, Россия Фәннәр академиясе Уфа федераль тикшеренү үзәге федераль дәүләт бюджет гыйльми учреждениесе Почет билгесе орденлы Тарих, тел һәм әдәбият институтының әйдәп баручы гыйльми хезмәткәре
E-mail: narkas08@mail.ru

Юлдыбаева Гөлнар Вилдан кызы,
филология фәннәре кандидаты, Россия Фәннәр академиясе Уфа федераль тикшеренү үзәге федераль дәүләт бюджет гыйльми учреждениесе Почет билгесе орденлы Тарих, тел һәм әдәбият институтының өлкән гыйльми хезмәткәре
E-mail: nargul1976@list.ru

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының баш фәнни хезмәткәре.
E-mail: lilmuhat@mail.ru

Салихов Әхәт Гобәй улы,
тарих фәннәре кандидаты, Россия Фәннәр академиясе Уфа федераль тикшеренү үзәге федераль дәүләт бюджет гыйльми учреждениесе Почет билгесе орденлы Тарих, тел һәм әдәбият институтының Көнчыгыш кульязмалар бүлеге мөдире
E-mail: ahatsalihov@mail.ru